

<https://doi.org/10.62837/2025.4.235>

MƏTANƏT NƏRİMAN QIZI MAHMUDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti Publik Hüquqi Şəxs, f.ü.f.d., baş müəllim

metanet.mahmudova.76@mail.ru

ORCID ID:0009-0001-0632-8248

FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏ SÖZ SİRASININ POZULMASININ ÜSLUBİ FUNKSIYASI

Açar sözlər: frazeologizm, inversiya, ibarə, idiom, atalar sözləri, üslub

Key words: phraseologism, inversion, expression, idiom, proverb, style

Ключевые слова: фразеология, инверсия, выражение, идиома, пословица, стиль

Frazeologizmlər zəngin üslubi keyfiyyətə malikdir. Bu vahidlərin əsas üslubi vəzifəsi insan psixologiyasının, davranışlarının, ümumilikdə, həyatın keyfiyyətə qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Frazeologizmlərdə obrazlılıq söz sırasında da özünü göstərir. Frazeologizmlərdə sözlərin həm adi düzülüşünə, həm də söz sırasının dəyişilməsi hallarına rast gəlinir. Bu vahidlərdə söz sırasının üslubi imkanlarından danışırlarkən söz sırasının pozulmasının yaratdığı üslubi rəng nəzərdə tutulur. Sözlərin həm normal düzülüşünə və həm də inversiyaya aid misalları nəzərdən keçirək:

İdiomlarda: *can deyib can eşitmək, çənəsi boş dayanmamaq (durmamaq), aş qoyan yerə baş qoymaq, dediyi sözün üstündə durmaq, acığından zəncir çeynəmək (gətmək), ağlını başından çıxarmaq, babasının qiymətini üstünə qoymaq, dünya başına dar olmaq* və s. Verilən nümunələrdə sözlərin sırasının qrammatik normaya uyğunluğunu müşahidə edirik və sərbəst söz birləşmələrindən və cümlələrdən fərqli olaraq normal düzülüş obrazlılığına təsir göstərmir.

Nitqdə idiomlarda söz sırası tez-tez pozulur. Xüsusilə, belə frazeoloji birləşmələri əmr intonasiyası ilə dedikdə feilə diqqət çəkmək və məna ağırlığını ona yükləmək kimi üslubi məqsədlə feilin əvvələ gətirilməsi baş verir, məsələn: *açıl başımdan, tökmə zəhləmi, dağıtma ailəmi, qaraltma qanımı* və s.

İbarələrdə: *Yaxşı yol; Sağlqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah sənə yar olsun; Min bir budaq olun; Gözünüz aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək* və s. Bəzən belə ibarələrə ellipsis müşahidə olunur ki, bunu söz sırasının pozulması götürmək yanlış olardı. *Yaxşı yol, Bu günə min şükür, Bayramınız mübarək* kimi ibarələrdə xəbərin ellipsisə uğraması digər üzvlərin ibarə sonunda gəlməsi kimi səhv təsəvvür yarada bilər. Lakin ibarənin sonunda *olsun* köməkçi feilinin ixtisarı aydın görünür ki, bu da intensiv işlənmənin bir təzahürüdür.

Atalar sözlərində: Frazeologiyanın bir qolu olan atalar sözlərinin də əksəriyyətində söz sırası ədəbi dilin qrammatik normasına uyğundur: *Bir dəli quyuya bir daş atdı, on ağıllı gəldi, çıxara bilmədi; Sözü at, yiyəsi götürər; Sözüün doğrusunu zaraqatla deyərlər və s.* Bəzilərinə isə sonda xəbər yox, digər nitq hissələri gəlir: *El gücü –sel gücü; Söz sözü çəkər, arşın bezi və s.* Bu birləşmələrin bəzilərinə sonda tamamlığın, zərfliliyin, mübtədanın olduğu güman edilə bilər, lakin bəzi atalar sözlərində yaranan yanlış mənzərə ellipsisin təzahürüdür və asanlıqla bərpa olunur: *El gücü –sel gücüdür; Sağlığında kor Fatma deyirdilər, öləndə badam gözlüm oldu; Söz sözü çəkər, arşın bezi çəkər və s.* Ellipsisin yaranmasına, yəni ixtisara səbəb həmin atalar sözünün intensiv işlənməsinin nəticəsidir. Digər bir məqamı izah etmək üçün bir neçə frazeologizmi nəzərdən keçirək: *Analı qızın işi görünər, anasız qızın dişi; Atı atası ilə tanıdalar, qatırı anası ilə; Qız evlərdə tanınar, ipək dəzgahda; Yaxşı igid dayısına çəkər, xanım qız bibisinə; Alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy və s.* Bu frazeologizmlərdə ilk baxışda inversiya müşahidə olunur, ancaq bu çatışmazlıq inversiya yox, xəbərin təkrarından qaçmaq və lakoniklik yaratmaq kimi üslubi məqsədə xidmət edir. Bu frazeoloji birləşmələri birinci cümlədəki feillə bərpa etmək mümkündür: *Analı qızın işi görünər, anasız qızın dişi (görünər), Atı atası ilə tanıdalar, qızı anası ilə (tanıdalar), Qız evlərdə tanınar, ipək dəzgahda (tanınar), Yaxşı igid dayısına çəkər, yaxşı qız bibisinə (çəkər), Alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy (süpürür).*

Inversiya nida cümlələrində xüsusi keyfiyyətə malikdir. Ədəbi dildə bu qrupa daxil olan cümlələr ən çox şüarlarda, müəyyən çağırışlarda işlənir. Buna misal olaraq xəbərin mübtəda ilə yerdəyişməsinə göstərmək olar. Cümlənin əvvəlində işlənən xəbər məntiqi vurğunun altına düşür, diqqət daha çox hərəkətə cəlb olunur, ifadəlilik daha da artır, qüvvətlənir, nitq güclü emosional rəng alır. Bu halda cümlənin qalan üzvləri xəbərə nisbətən aşağı vurğuya malik olur. Xəbərin mübtəda ilə bu cür yerdəyişməsinə, xüsusilə tərkibində *Yaşasın, rədd olsun, məhv olsun* sözləri iştirak edən şüarlarda rast gəlmək olur: *Yaşasın Azərbaycanın qəhrəman oğulları*. Frazeoloji birləşmələrdə də bu cür yerdəyişmə eyni məqsədə xidmət edir, yəni burada məqsəd mənə yükünü xəbərə verməkdən ibarətdir: *Çevir tati, vur tati; Düzəlmişdi hər yarağı, qalmışdı saqqal darağı və s.*

Bədii ədəbiyyatda sözlərin sırası bu və ya digər dərəcədə yazıçının fərdi üslubi ilə bağlıdır. Məsələn, C. Məmmədquluzadənin hekayələrinin dili söz sırasına görə başqa sənətkarların dilindən fərqlənir. Onun dilində sözlər bir qayda olaraq danışığa uyğun şüarlara uyğun sıralanır. C. Məmmədquluzadənin müəllif dilindəki sözlər sırası, obrazların dilindəki sıradan fərqlənmir. Onun əsərlərindəki söz sırası dəyişdiyi kimi, frazeoloji birləşmələr də xalq dilinə uyğun olaraq dəyişmişdir: *“Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah, hirs vurdu təpəmə, ikiəlli yapıdım kafirin çiyindənən, bunu üzün üstə elə gətirdim yerə ki, heybətədən ağzı qanadı. Sonra nəçəlnik divanxanasından saldatlar tökülüb mənə döyə-döyə aparıb atdılar dama. Sənin qədəmlərinə belə mən*

qurban olum. Sən olmasaydın, mənə indi çoxdan göndərmişdilər Sibirə” [1, s.305]. Burada söz sırası etibarlı ilə düzgün qurulmayan cümlələr, frazeoloji birləşmələr vardır. *Hirs vurdu təpəmə, üzü üstə gətirdim yerə, qədəmlərinə belə mən qurban olum* birləşmələrində həm inversiya, həm də frazeoloji tərkibin dəyişməsi müşahidə olunur. Bu cür ifadə tərzii ədəbi dilimizin müəyyən dövrü üçün xarakterikdir. Onun hekayələrinin dili heç də başdan-ayağa belə cümlələrdən ibarət deyildir. Bu hekayələrdə ədəbi dil normasına uyğun, dilin təbiətindən doğan söz sırası da mövcuddur.

Söz sırası personajların tipikləşdirilməsində, surətlərin keçirdiyi əhval-ruhiyyənin açılmasında da mühüm rol oynayır. Bir qayda olaraq sürətin dili onun mənsub olduğu zümərə ilə, savadlı, dünyagörüşü ilə bağlıdır. Bu cəhətlər müəyyən dərəcədə sözlərin sırası ilə ifadə edilir. Bədii əsərlərdə surətin dilində danışığ dilinə məxsus söz sırası özünü göstərir. Belə ki, danışığ dilində sözlərin sırası sərbəstdir. Danışığda sözlərin sırası mimika, intonasiya, məntiqi vurğu ilə müşayiət edilir və cümlənin xüsusi vurğu-məntiqi vurğu ilə deyilən üzvləri ön plana çəkilir.

Danışığ dilində əvvəlcədən hazırlanmış mətn olmur. Danışan, hadisələr yada düşdükcə onların adını çəkir. Belə bir söz sırası surətin dilini sünilikdən uzaqlaşdırır, orijinala yaxınlaşdırır, onun nitqini fərdiləşdirir. Bədii ədəbiyyatda surətlər ən çox danışığ dilinə məxsus söz sırası ilə danışılar: *Bu sözləri deyib Xudayar bəy qazinin evindən çıxıb üz qoydu getməkliyə; Köpək oğlu köpək! Hara aparırsan eşşəyi* [1, s.324].

S.Rəhimovun “ Məhtaban” əsərində surətə aid olan cümlələrə fikir verək: *Adı nə olmalıdır butifilin?, Axı Məhəmmədin nəyinə gərəkmiş Məhtaban kimi başı bəlalı qız?!* [5, s.346]. Söz sırası sırf danışığ dilinə məxsusdur. Birinci sırada söz birləşmələrinin tərəfləri bir-birindən ayrı düşmüşdür. Birləşmənin ikinci komponenti birincidən əvvəl gəlmişdir: *Bu tifilin adı nə olmalıdır* əvəzinə, *adı nə olmalıdır bu tifilin* işlənmişdir. İkincidə isə *Məhtaban kimi başı bəlalı qız Məhəmmədin nəyinə gərəkmiş* əvəzinə, *axı Məhəmmədin nəyinə gərəkmiş Məhtaban kimi başı bəlalı qız*, işlənmişdir.

Surətlərin dilində cümlə üzvlərinin yerdəyişməsinin aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1.Tamamlıq bütün üzvlərdən sonra gəlir:

“Afərin bunu doğan Anaya; Keçmə kəndin bu gözəl adət-ənənələrindən

2.Zərflilər (əsasən yer zərfliyi) cümlənin başqa üzvlərindən sonra gəlir: *Dur, şələ-küləni yığışdır, rədd ol buradan! Yolun altı ilə gəlibsən, üstü ilə də qayıt xarabana* [6, s. 45].

3.Təyin və təyinolunanın yerdəyişməsi: *acı dil - dili acı (Dili acı satıcıdan müştərilər narazı qalırlar), boş beyin –beyni boş (Bu beyni boş müdir bu qədər adama necə rəhbərlik eəcək?), uzun dilli - dili uzun (Bu qızın dili yaman uzundur).* Cümlə üzvlərinin inversiyası arasında təyinin yerdəyişməsi daha maraqlıdır. Çünki

təyinin yeri cümlənin başqa üzvlərinin yerinə nisbətən sabitdir. Bu qayda üzrə söz sırasının pozulması səbəbləri araşdırmaçıların diqqətini çəkmişdir. Mirzəliyeva belə frazeoloji vahidlər arasındakı münasibətlərin konversiyaya (frazeoloji vahidin bir leksik-qrammatik növdən dəyişikliyə uğramadan digərinə keçməsi) uyğunluğunu bildirir: “Dildə sözün belə bir inkişaf prosesinin əks etdirilməsi onun sərbəst birləşmədən uzaqlaşdığını, frazeoloji vahid kimi formalaşdığını, mürəkkəb söz dairəsinə hələ düşə bilmədiyini göstərir. Ona görə də bu cür prosesi özündə əks etdirə bilən hər hansı birləşməni mürəkkəb söz sırasına daxil etmək daha məqsəduyğundur. Lakin türk dillərində həmin model əsasında yaranmış elə birləşmələr vardır ki, onlar dilin frazeologizmləşmə qatından keçərək daşlaşmış və dildə mürəkkəb söz kimi özünə yer tutmuşdur. Məsələn: *başıbatmış, başıpapaqlı, ağzıgöyçək* və s. [3, s. 160-161].

Təyinlə təyinolunanın yerdəyişməsi məcazi mənanın meydana çıxmasına səbəb olur. Əgər söz təyin yerində işləndikdə həqiqi mənanı bildirirsə, sıra etibarilə təyinolunandan sonraya keçdikdə məcazi mənə bildirir. Onu da göstərmək lazımdır ki, bu halda təyin vəzifəsində, əsasən, feli sifət çıxış edir: *Belə, atan ölmüş təzə eşqə düşüb, ay bala!* [6, s. 65]; *Anası ölmüşün işini daha da bərkidərlər* [2, s. 250].

İnversiya zamanı o təyinlər yenə də təyin kimi qala bilmir ki, onlar isimlə ifadə olunmasınlar. Bu halda təyin təyinlənin əvəzi kimi, onun başqa cür ifadəsi kimi çıxış edə bilmir, buna görə də özünü ancaq təyin kimi göstərə bilər. Beləliklə, sözlərin adi düzülüşü pozulur və öz yerini dəyişmiş təyin xüsusiləşmiş üzv kimi meydana çıxır: *O vaxtlar burada bir ağac vardı qollu, budaqlı; Dağ yolunun yuxarısında isə bulaq çağlayırdı suyu sərin, şırıltısı həzin...; Onun ikicə donu vardı biri təzə, biri köhnə.* İnversiya nəticəsində yaranan xüsusiləşmənin bu növündən frazeologizmlərdə (*Aca nə halal, nə haram?!)* və mənsur şərdə geniş istifadə edilir:

Çox zaman, cümlədə əsasən, əvəzlilikdən ibarət olan ümumiləşdirici söz (üzv) izah edilir. Bir qayda olaraq ümumiləşdirici üzvə aid olan sözlər bu üzvdən əvvəl və ya sonra gəlir: *Koxa və kənd adamları: Ağakışi, Niyazəli, Hacı Abdulla içəri daxil oldular* [4, s. 348].

Yüz şirini yeyərlər bir acının xatirinə; Saxla samanı, gələr zamanı; Açaram sandığı, tökərəm pambığı- tipli atalar sözlərindəki sıradan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərində də xəbərlə tamamlığın yerdəyişməsinə çox rast gəlirik. Buradakı inversiya artıq sabitləşərək təbii bir şəkil almışdır. Belə ki, burada əgər tamamlıqla xəbəri öz yerində işlətməmiş olsaq, ifadə ağırlaşar, onun məzmunu istədiyimiz şəkildə olmaz, sünilik əmələ gələr.

Söz sırasının pozulmasının texniki tərəfləri adətən ahəngdarlıq məqsədi daşıyır. Burada üslubi məqsəd ikinci planda olur. *Saxla samanı, gələr zamanı; Gedər bağlar qorası, qalar üzlər qarası* və s.

4. Mənsubiyyət şəkilçili sözün əvvəldə işlənməsi. Azərbaycan dili frazeologiyasında belə vahidlər kifayət qədərdir, məsələn: *altını üstünə çevirmək,*

ürəyi ağzına gəlmək, gözü bərələ qalmaq, zəhləsi getmək, sözü ağzında qalmaq, ağzına bir şey atmaq, mədəsini aldatmaq, ağzına atmaq, ağzına çullu dovşan siğmamaq və s. Bu tip frazeoloji birləşmələrdə sanki çatışmayan yiyəlik hallı söz danışanın ixtiyarına buraxılır və atalar sözünü müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlətməyinə imkan yaradır, məsələn: *evin altını üstünə çevirmək, dünyanın altını üstünə çevirmək, idarənin altını üstünə çevirmək, otağın altını üstünə çevirmək, həyatının altını üstünə çevirmək*. Dilimizdə ilk ünsürü mənsubiyyət şəkilçili söz olan frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin birinci tərəfini həm isimlərlə, həm də hər üç şəxsin təki və cəmində olan sözlərlə ifadə etmək olar.

Göründüyü kimi, frazeologiyamızın və frazeoloji vahidlərdə söz sırasının üslubi imkanları genişdir. Bunların öyrənilməsi, araşdırılması Azərbaycan dilinin inkişafı və zəngin söz xəzinəsinin qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

- 1.Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Kitab klubu, 2017, 599 səh.
- 2.Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1968, 525 səh.
- 3.Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. II cild. "Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası", Bakı: Nurlan, 2009, səh.284.
- 4.Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2017, 569 səh.
- 5.Rəhimov Süleyman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 2002 , 592 səh.
6. Şıxlı İsmayıl. "Dəli Kür". Bakı: Yazıçı, 1982, 435 səh.

Xülasə

Frazeoloji vahidlərdə sözlərin sırası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Frazeoloji vahidlər özləri obrazlılıq daşıyıcılarıdır. Frazeologizmlərdə sözlərin sırası dəyişdirildikdə bu obrazlılıq daha da qüvvətlənir, ifadənin emosionallığı artır. Bu vahidlərdə söz sırasının pozulması obrazlılıq yaratmır, obrazlılığın daha da artmasına səbəb olur. İstər canlı danışıda, istərsə də yazılı dildə işlənən frazeologizmlərdə söz sırasının iki quruluşu, iki sırası mövcuddur. Bunların biri sözlərin sırasının normal düzülüşü, ikincisi isə söz sırasının pozulmasıdır. Sözlərin normal düzülüşü obrazlılıq yaratma vasitəsi deyildir. Sözlərin sırasının dəyişməsi isə müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət edir. İnversiya həmçinin qafiyyə yaratma məqsədi ilə də işlənə bilər. Ancaq bu vasitənin əsas üslubi məqsədi hər hansı bir sözün yerini dəyişməklə həmin sözün mənə yükünü artıraraq və ya azaldaraq cümlənin mənasına təsir göstərməkdir.

Mahmudova M.

STYLISH FUNCTION OF WORD ORDER DISRUPTION IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract

The order of words in phraseological units is of particular importance. Phraseological units themselves are carriers of imagery. When the order of words in phraseological units is changed, this imagery is further strengthened, and the emotionality of the expression increases. In these units, the violation of the word order does not create imagery, but leads to an even greater increase in imagery. In phraseological units used both in spoken and written language, there are two structures and two orders of word order. One of these is the normal arrangement of the order of words, and the second is the violation of the word order. The normal arrangement of words is not a means of creating imagery. Changing the order of words serves various stylistic purposes. Inversion can also be used to create rhyme. However, the main stylistic purpose of this tool is to influence the meaning of the sentence by changing the place of any word, increasing or decreasing the semantic load of that word.

Махмудова М.

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ НАРУШЕНИЕ ПОРЯДКА СЛОВ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Резюме

Особое значение имеет порядок слов во фразеологизмах. Фразеологизмы сами по себе являются носителями образности. При изменении порядка слов во фразеологизмах эта образность еще больше усиливается, а эмоциональность высказывания возрастает. В этих единицах нарушение порядка слов не создает образность, а, скорее, усиливает ее. Во фразеологизмах, используемых как в устной, так и в письменной речи, существуют две структуры порядка слов: одним из них является нарушение нормального порядка слов, а вторым — нарушение порядка слов. Обычное расположение слов не является средством создания образности. Изменение порядка слов служит различным стилистическим целям. Инверсию также можно использовать для создания рифмы. Однако основная стилистическая цель этого приема — повлиять на смысл предложения путем изменения порядка слов, увеличения или уменьшения его смысловой нагрузки.

Rəyçi: dos. Gülarə Aqaid qızı Məlikova